

**Чернівецький державний університет ім.Юрія Федьковича
Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України**

СЕРЕДНЬОВІЧНА ЄВРОПА: ПОГЛЯД З КІНЦЯ ХХ ст.

Матеріали наукової конференції
16-18 березня 2000 р.

**ЗОЛОТІ
ЛИТАВРИ**
Чернівці
2000

ББК 63.3 (0) 4

Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст.: Матеріали Міжнародної наукової конференції / Чернівецький державний університет ім. Ю. Федьковича; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. - 275 с.

<balukh@chdu.cv.ua>

У матеріалах наукової конференції представлені моделі та концепції розвитку європейської цивілізації від античності до нового часу; вміщені матеріали, що розкривають особливості політичного, економічного, та культурного розвитку середньовічної Європи; висвітлено роль України-Русі між варягами та греками на основі широкого кола джерел та опублікованих матеріалів.

Збірник розрахований на істориків, громадсько-політичних діячів, а також усіх, хто цікавиться історичним минулим європейської цивілізації.

Редакційна колегія:

д.і.н., проф., академік НАН України Я.Д. Ісаєвич (голова)

д.і.н., проф., член-кор. НАН України В.І. Наулко

д.і.н., проф. Добржанський О.В.

д.і.н., проф. Дятлов В.О.

д.і.н., проф. Кожолянюк Г.К.

д.і.н., проф. Макар Ю.І.

д.і.н., проф. Подоляка Н.Г.

д.і.н., проф. Сич О.І.

д.і.н., проф. Яровий В.І.

к.і.н., доц. Балух В.О. (відповідальний секретар)

к.і.н., доц. Масан О.М.

к.і.н., доц. Чеховський І.Г.

Редколегією в основному збережено авторський стиль викладу

ISBN 966-75 77-28-7

З М І С Т

ПЕРЕДМОВА	11
I. ШЛЯХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ ВІД АНТИЧНОСТІ ДО НОВОГО ЧАСУ: ТЕОРІЇ, МОДЕЛІ, КОНЦЕПЦІЇ	
<i>Олена ХАРИТОНОВА</i>	
<i>Циклічний розвиток європейської цивілізації як чинник рецесії античного права</i>	12
<i>Александр СЫЧ</i>	
<i>К вопросу о причинах и условиях возникновения европоцентризма</i>	17
<i>Сергій ПЕРЕСУНЬКО, Євген ХАРИТОНОВ</i>	
<i>До питання про цивілізаційну орієнтованість України доби середньовіччя</i>	21
<i>Євген САХНОВСЬКИЙ</i>	
<i>Середньовіччя як об'єкт альтернативних методологій історичного пізнання</i>	24
<i>Володимир ДЯТЛОВ</i>	
<i>Європейські реформатори XVI ст.: спроба історико-антропологічної характеристики</i>	28
<i>Сергей ДЬЯЧКОВ</i>	
<i>Проблеми преподавания истории средних веков в общеобразовательной школе</i>	31
<i>Михайло ФИЛИПЧУК</i>	
<i>Проблема хронології та періодизації слов'янських старожитностей Українського Прикарпаття другої половини і тис. н. е.</i>	36
<i>Богдан РІДУШ</i>	
<i>Печерні монастирі Подністров'я: проблеми дослідження та датування</i>	46
<i>Анатолій КРУГЛАШОВ</i>	
<i>Європейська цивілізація та українська історія (деякі аспекти драгоманівської теоретичної інтерпретації)</i>	51
<i>Вячеслав ЦІВАТИЙ</i>	
<i>Проблема влади і владарі-державці у Західній Європі середньовіччя та раннього нового часу (політико-правові теорії і реальність)</i>	57
<i>Ігор МЕЛЬНИЧУК</i>	
<i>Українсько-російські відносини до середини XVII століття: цивілізаційний аспект</i>	62
II. ПОЛІТИЧНИЙ, ЕКОНОМІЧНИЙ ТА КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЄВРОПИ	
<i>Ліана ВАКУЛЕНКО</i>	
<i>Становлення гончарного виробництва у варварського населення Центральної та Східної Європи у пізньоримський час</i>	66
<i>Богдан БОДНАРЮК</i>	
<i>Становлення християнського аскетизму в III ст. і його зв'язок з дохристиянською аскетичною практикою</i>	69
<i>Валерій ПОЛЯНКО</i>	
<i>Гностицизм і маніхейство: проблема витоків</i>	74

ности развития древних обществ. - ТС, Ашхабад, 1980; 6. Брайчевський М.Ю. Періодизація історичного розвитку Східної Європи в I тис. н. е. // Археологія, № 3. - 1994; 7. Гарден Ж. К. Теоретическая археология. - М., 1983; 8. Генинг В.Ф. Археологическая культура - социально-исторический организм - центральная категория познания археологии (к разработке теории археологической культуры) // Исследование социально-исторических проблем в археологии (Под. ред. В.Ф.Генинга).-К.,1987; 9. Гончаров В. К. Лука Райковецкая // МИА. -1963. -№ 108; 10. Захарук Ю.М. Проблеми археологічної культури // Археологія. - 1964. - XVII; 11. Йоахим Херрман. Славяне и норманны в ранней истории балтийского региона; 12. Колпаков Е.М. Теория археологической классификации.-СПб.,1991; 13. Константин Багрянородный. Об управлении империей; 14. Кухаренко Ю. В. Средневековые памятники Полесья // САИ. - 1961. - Вып. Е1-57; 15. Максимов Е. В., Петрашенко В. А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре; 16. Малевская М. В. К вопросу о керамике Галицкой земли XII-XIII вв. // КСИА. - 1960. - Вып. 120.; 17. Михайлина Л. П., Тимошук Б. А. Славянские памятники Верхнего Прута VIII-X вв. // Славяне на Днестре и Дунае. - К., 1983; 18. Ратич О.О. До питання про розташування і оборонні споруди древньоруських городів Південно-Західної Русі.; 19. Ратич О.О. Місцезнаходження і топографія літописного Звенигорода // Матеріали II Подільської іст. краєзн. конф.- Львів, 1968; 20. Ратич О.О. Результати досліджень давньоруського городища-Замчиська в м. Судова Вишня, Львівської області в 1957-1959 рр.; 21. Русанова И. П. Классификация керамики типа Корчак // Slavia Antiqua. - 1984-1987. - Т. XXX; 22. Русанова И. П. Славянские древности V-IX вв. между Днепром и Западным Бугом. - САИ, Е1-25.- М.,1973; 23. Русанова Й. П., Тимошук Б. А. Кодын - славянские поселения V-VIII вв. на р. Прут. - М., 1984; 24. Свешников И.К. Звенигород. Древнерусские города; 25. Свешников И.К. Теребовль. Древнерусские города; 26. Словарь иностранных слов (Под. ред. И.В.Лехина и проф.Ф.Н.Петрова) .-М.,1955; 27. Словник-довідник з археології. (під ред. Ю.В. Павленко, Н.О. Гаврилюк, Н.С. Котової та ін.). - К.,1996; 28. Сухобоков О.В. К хронологии славянских памятников Днепрового Левобережья последней четверти I тыс.н.э.// Історія Русі-України (історико-археологічний збірник).-К.,1998; 29. Тимошук Б.А. Ленковецкое древнерусское городище; 30. Тимошук Б.А. Черновцы. Древнерусские города; 31. Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина. - К., 1982; 32. Тимошук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V-IX ст. - К., 1976; 33. Тимошук Б.А. Восточнославянская община VI-X вв. н.э. - М., 1990; 34. Томенчук Б.П. Три періоди розвитку Галича// Еволюція розвитку слов'янських градів VIII-XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр.- Львів, 1994; 35. Томенчук Б.П. Три періоди розвитку Галича в світлі нових археологічних досліджень// Тези доповідей української делегації на VI Міжнародному конгресі слов'янської археології.- К., 1996; 36. Филипчук М.А. Про появу наземних жител ранньосередньовічної доби в Українському Прикарпатті // Збірник статей присвячений 80-річчю Б.О.Тимощука.- У друці; 37. Филипчук М.А.Слов'янські поселення VIII-X ст.в Українському Прикарпатті // Автореферат дисертації на здобуття наук. ступеня канд.іст.наук.-К.,1996; 38. Ioachim Herrmann. Zwischen Gradschin und Vineta (*Fruhe kulturen der Westslawen*).- Urania-Verlag Leipzig, Jena, Berlin, 1971.

Богдан РІДУШ
Чернівці

ПЕЧЕРНІ МОНАСТИРІ ПОДНІСТРОВ'Я: ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДАТУВАННЯ

Природні та штучні печери є невід'ємною складовою природно-історичного середовища Подністров'я. Особливо поширені вони у середній частині басейну Дністра. Серед багатьох видів спелеокористування у минулому, найбільшу увагу привертає культове використання печер. Кількість відомих печерних сакральних пам'яток дохристиянської епохи в регіоні дуже незначна. Натомість культові печери християнської епохи - печерні монастирі, скити, келії пустельників та каплиці, налічуються десятками. Загалом у басейні Дністра (територія України та Молдови) нами нараховано близько 80 християнських печерних пам'яток (комплекси, що складаються із кількох печер, розташованих поруч чи, неподалік, пороховані нами за одиницю). Більшість з них розташована у Середньому Подністров'ї. Проте, лише деякі з них досліджувались археологічно, майже відсутня історич-

на інформація - згадки в літописах, історичних документах, давній літературі.

Для з'ясування історичної ролі печерних монастирів у Подністров'ї чи не найбільше значення має визначення часу їхнього виникнення та функціонування. Та саме тут ми стикаємося з рядом труднощів. Адже печерні монастирі становлять особливу, досить специфічну щодо методів їх дослідження, групу пам'яток.

Археологічні (речові) матеріали

Безперечно, досить надійне датування пам'яток дають археологічні матеріали. Проте, як доречно відмітив Т. Бобровський, "незначні дослідження підземних комплексів, проведені наприкінці XIX ст. та у радянський період, носили швидше розвідковий характер, а їхні результати явно недостатні для хронологічних атрибуцій даних пам'яток" [6].

З іншого боку, застосування звичайних археологічних методів, що застосовуються при дослідженнях наземних пам'яток, тут не завжди результативне. Культурний шар у скельних приміщеннях, як правило, або відсутній, або малопотужний, та й відображає лише останній період функціонування пам'ятки. Адже на кожному новому етапі використання приміщень з них вичищались попередні нашарування, а в період функціонування сміття регулярно видалялось.

У Середньому Подністров'ї єдиним відносно добре дослідженим та датованим (а також непогано збереженим) є Бакотський печерний монастир. На жаль, знахідки із розкопок В. Антоновича, М. Грушевського та Ю. Сіцинського понад 100-річної давності не збереглися. Та все ж, на підставі описів знахідок 1891-1892 рр., стверджується функціонування монастиря на протязі XII - першої половини XIII ст. [9, с. 201-202].

Широковідомою, проте водночас і досить спірною, пам'яткою середньовічної епохи є скельний храм у с. Буша (Ямпільського району Вінницької області). Найновіші аргументи "за" і "проти" щодо часу функціонування цієї пам'ятки були висунуті кілька років тому на сторінках журналу "Археологія" [5, 10, 23]. Знайдені тут матеріали свідчать, що цей комплекс функціонував у V-VIII, X-XIII та XVI-XVII ст., а залишки спаленини, у вигляді скупчень попелу та деревного вугілля разом з керамікою XVI-XVII ст. говорить, - що скельний храм припинив своє існування в середині XVII ст., після зруйнування Буші. Проте, знайдені тут речові матеріали не дають свідчень щодо типу використання порожнин.

У більшості з обстежених нами печерних монастирів та скитів - Онут, Галиця, Комарів, Кормань, Отроків, знайдено лише пізньосередньовічну (XVI-XVIII ст.) кераміку. Лише в одній з печер у Василівцях (біля Сокирян) нами було знайдено фрагмент горщика та наконечник стріли, що датуються XIV - початком XV ст. Але не завжди знахідки керамічного матеріалу можуть свідчити про сакральне використання печер у відповідний період. Наприклад, для печер у Василівцях і Нагорянах у другій половині XVII ст. ми маємо письмове свідчення про їхнє використання лише як сховищ [8].

Архітектурні особливості

Одна з перших спроб датування печерних монастирів у Подністров'ї за архітектурними особливостями належить Василю Карповичу (відомому іще під псевдо Богдан Януш). У надзвичайно ґрунтовному архітектурному описі печерного монастиря у Розгірчі, на підставі дослідження його архітектурних особливостей, В. Карпович датує цей комплекс XIII-XV ст. [13].

1983-1984 рр. Ольга та Євгенія Пломеницькі здійснили архітектурне дослідження і обміри Бакотського монастиря, в результаті яких було виявлено давньоруську метрологічну базу цього комплексу. Тим не менш дослідниці вважають, що "монастирі у скелях цього регіону є першими вогнищами християнства Давньої Русі (Київської Русі) і пов'язані із апостольським періодом цього впливу" [15].

Очевидно, що подібні дослідження із визначення метрологічної бази слід провести і для всіх інших штучних печерних комплексів. Це може стати ключем до визначення часу створення як комплексів в цілому, так і їхніх окремих частин.

Цікаву спробу датування християнських печерних комплексів на території України (за виключенням Криму) за архітектурно-планувальними ознаками здійснив Т.А.Бобровський. Розроблену свого часу А.Б.Авагяном "архітектурну" типологію окремих приміщень [6, 7] він розвинув та доповнив оцінкою планувальних структур. До цього також було додано періодизацію історичного процесу утворення печерних монастирів на Русі.

Перший, найбільш ранній, період, згідно типології Т.Бобровського, був пов'язаний із виникненням на межі X-XI ст. печерних храмів на місцях стародавніх язичницьких святилищ. Язичницькі підземні святилища, представлені невеликими природним гротами, пристосованими для культових цілей, у даний період були "доопрацьовані" та перетворені на монастирські комплекси із плануванням типу А - В (однокамерні печери та локальна група однокамерних печер)³. До цього періоду у Подністров'ї дослідником віднесені Лядова, Нагоряни, Міжгір'я (Монастирок), Бубнище, Ілів. Наступний період утворення печерних монастирів охоплює другу половину XI-XII ст. і, можливо, пов'язаний із місіонерською діяльністю найнижчих монашеских чинів. Ці комплекси, зазвичай, сусідили із великими населеними пунктами та відрізнялись складністю планування. У західному регіоні до них зараховані Лядова, Бакота, Зимно, Василів, Непоротово, Розгірче, Бубнище, Нагоряни. Третій період датується другою половиною XIII - кін. XIV ст. і безпосередньо пов'язаний із монголо-татарською навалою. Для цього періоду характерне масове виникнення печерних монастирів - сховищ. Для західного регіону пам'ятки, пов'язані із цим періодом, не наводяться, проте зазначається, що з початку XIV ст. тут виникає геть нова категорія печерних монастирів, пов'язана із проникненням з Південно-Західної Європи ісихазму - аскетичної християнської течії. Цей процес охоплював декілька сторіч, зокрема для Подністров'я - XIV-XVII ст. (Миколаїв, Березова, Бубнище, Страдч, Почаїв, Сатанів, Берізки-Бершадські, Студениця, Сокілець, Субоч, Окниця та ін.) [6, 7].

Незважаючи на те, що більшість із згаданих монастирів та скитів ніколи (або, принаймні, на час публікації) не досліджувалась ні археологічно ні архітектурно (Василів [16], Субоч [19], Непоротово, Студениця), а деякі з них взагалі давно знищені (Сокілець [18]), слід визнати певну логічність наведених схем. На нашу думку, при подальших дослідженнях християнських печерних комплексів Подністров'я, ці типологію та періодизацію слід взяти за основу, безперечно поглиблюючи та деталізуючи їх.

Петрогліфи та графіті

Чи не найціннішим джерелом інформації щодо часу та обставин виникнення і функціонування християнських печерних комплексів у Подністров'ї є петрогліфи та графіті на стінах печер і на скелях поблизу них. Причому, ця інформація може стосуватись і більш давніх періодів - ранньозалізного, бронзового та енеолітичного, - культового використання печер.

Зокрема, на палеографії базується визначення часу заснування Бакотського монастиря - кін. XI-поч. XII ст. [11, с. 201].

За наявністю відомого барельєфу визначається культове використання скельної споруди в Буші в V-VIII ст. Функціонування храму в давньоруський період підтверджується, як вважає І.Винокур на підставі досліджень В.Даниленка, написом на самому рельєфі, який пояснював населенню призначення язичницької пам'ятки. Про існування тут монастиря в період пізнього середньовіччя (XVI-XVII ст.) свідчать залишки келії з латинськими написами. Польські написи 1824 р. свідчать, що в першій чверті XIX ст. місцевий шляхтич Р. Овсяний зробив першу розчистку на місці частини скельного храму і створив щось на зразок перекриття - павільйону [9, 10].

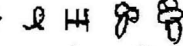
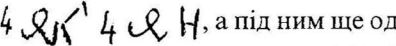

Кириличні та латинські написи зустрічаються також на комплексах у Монастирку, Жванці, Субочі, Нагорянах, Лядовій, Буші, Стіні на Русаві та ін.

Ряд наскельних зображень були відкриті нами з М.Дутчаком 1998 р. поблизу комплексу **Галицький монастир-III**. Влітку 1999 р. ми показали ці зображення фахівцю із середньовічного християнства Т.Бобровському, якому влячні за ряд цінних зауважень щодо прочитання та спостереження цих петрогліфів.

Найкраще на скелі помітні хрести різноманітних форм та окремі букви грецького (кириличного ?) алфавіту. З метою їх фіксації ми розбили скельний фриз на 12 ділянок і сфотографували кожну із них. Фотографія кожної ділянки заносилась нами у комп'ютер, збільшувалась і видимі на ній зображення прорисовувались. Під час цієї роботи з'ясувалось, що окрім хрестів та букв на стінах є ряд різноманітних ліній, які при прорисовці складались у фігури і навіть композиції. На одній з ділянок фризу виявлено дуже стертий напис у рамці. Достовірно ідентифікувати хоча б деякі букви у цьому написі поки що не вдалося. Інші, окремі букви, мають безпосереднє відношення до християнства. Так декілька разів зустрічається грецька буква **N**, а також грецьке слово **NIKA**, що означає Христа - Переможця над дияволом [14, с. 94; 21]. Зустрічаються також буква **X** та буквосполучення **TX**. Один із знаків на ділянці 7 нагадує давньоболгарський магічний знак (монограму) бога сонця **IYI** [12, с. 83-89; 22, с. 21].

Зарано ще говорити і про вік зображень, проте, вони явно давніші хрестів, які їх подекуди перекривають. Одна із форм хреста має безпосередні аналоги на Уріцькому Каміні на Сколівщині. Там на одній із скель, поблизу давньоруської наскельної фортеці Тустань, під шаром давньоруського часу було виявлено зображення двох продовгуватих хрестів із розширеними кінцями рамен, які перерізали зображення бойових сокир, вибитих у натуральну величину. Як зазначає М. Бандрівський, такі хрести є класичними ідеограмами Христа. Він визначає час зображень хрестів не пізніше XIII-XIV ст. [4, с. 13-15].

Ряд цікавих написів було виявлено Прикарпатською експедицією НАН України в печерній церкві поблизу с. Стінка Тернопільської області. В центральній частині вівтаря накреслений хрест діаметром 30 см, що нагадує свастику . Його верхнє та нижнє закінчення роздвоєні, а праве та лівє - загнуті за годинниковою стрілкою. Цікаво, що майже ідентичний знак, який лише ледь відрізняється характером роздвоєння нижнього закінчення, знайдено на скелі у Тустані. Ця "свастика-чотириніг", як його називає М. Бандрівський, знаходиться у комплексі із зображеннями двох хрестів та п'яти сокир [4, с. 14].

Під хрестом накреслено напис, що складається із п'яти знаків . На західній стінці храму накреслений напис, який складається із шести (семи?) знаків , а під ним ще один - із трьох знаків . Біля входу до печери знайдено кераміку доби Київської Русі [1, 2, 3].

Ми спробували дешифрувати деякі з цих написів: Очевидно, що останні два знаки із напису у вівтарній частині - глаголічні: "ъ" (єрь) та "і" (іже). Середній знак також близький до глаголічної "ша" [22, с. 110]. Перші ж два знаки у глаголічному ряду відсутні. Із найближчих тогочасних систем письма подібні знаки можна відшукати хіба що у германських рунах. Перший знак, що схожий на четвірку, подібний до накреслення руни *ger* (*jer*) ("j") у рунічному ряду на брактеаті з Вадстени [22, с. 49]. Другий же, близький до написання руни *epel* ("o") у тому ж ряду, або букви *ital*, що позначає той же звук, у готському алфавіті кінця VIII-IX ст. [22, с. 54]. Таким чином, слово цілком може бути прочитане як ЮШОІ або ЮШЕІ, тобто ІУШУЄ. (Вживання в написі знаків із різних знакових систем (алфавітів ?) не є чимось незвичайним і відомо, зокрема, у середньовічній Болгарії IX-X ст., у часі безпосередньо після прийняття християнства [12]).

Свастикоподібний хрест нагадує праболгарський (тюркський) рунічний знак бога Тенгрі, що складався із чотирьох знаків У, з'єднаних нижніми кінцями в центральній точці, і який із прийняттям християнства перетворився на знак хреста [12, с. 74-85; 22, с. 21]. Цей знак може означати як Христа, так і Бога, і міг бути відомий також у сусідніх народів. Отож, весь напис вірогідно означає: БОГ ІСУС або ХРИСТОС ІСУС.

У напису із західної стіни печерного храму присутні два знаки із попереднього слова, і якщо до його прочитання використати той же рунічний ряд, то отримаємо: ЈОК'ЈОН. Значення цього слова (двох слів?) нам розшифрувати не вдалось. Проте, цікавий результат дала розшифровка трьох знаків під ним. Згідно із цифровими значеннями із того ж рунічного ряду [22, с. 21], ми отримали цифру: 1168. Якщо вважати це датою від Різдва Христового, то вона приблизно відповідає датуванню пам'ятки за керамічним матеріалом. Проте, поки що, ми не можемо цього стверджувати достеменно.

Ми усвідомлюємо, що наш досвід прочитання не є цілком фаховим (оскільки автор не є лінгвістом). Проте, можливо він підштовхне професійних мовознавців до вивчення цієї писемної пам'ятки. Якщо ж наше прочитання буде визнане вдалим, то воно свідчить про досі незнані (або малознані) вектори впливу на розвиток християнства у регіоні. (Втім, і сам факт наявності некирилических змішаних написів у печерній церкві над Дністром є неабияким свідченням багатовекторного впливу на ці процеси).

До вищесказаного додамо, що ряд написів "екзотичними" знаковими системами зустрічаються і в деяких інших печерах регіону (у Жванці, Стіні на Русаві та ін.), але вони ще потребують надійної фіксації.

Очевидно, що до цієї ж категорії ознак слід віднести і настінний фресковий живопис. Але у Подністров'ї, на відміну від аналогічних пам'яток у Грузії, Криму, Болгарії та ін., він практично відсутній. Єдиним виключенням був Бакотський монастир, де були зафіксовані рештки фрескового розпису. Не виключено, що якийсь живопис існував у печерах Студеницького монастиря, про який старожили наприкінці ХІХ ст. свідчили, що "печера зсередини була помальована" [20, с. 198].

Цікавою ознакою печерних церков, яку ми не можемо віднести до жодної із вищеведених категорій, є відклади продуктів згоряння воску на стінах та стелі печер. Подібні відклади широко присутні у печерних церквах Русенського Лому у Болгарії, де вони часто вкривають фресковий живопис. (Саме завдяки цьому багато розписів збереглись). У Подністров'ї подібне явище виявлене нами лише у гроті Церквочка поблизу Кормані [17]. Можливо, що якусь додаткову інформацію можна буде отримати за допомогою фізико-хімічних методів дослідження цих відкладів. Але вже сама їх наявність свідчить про довготривале та інтенсивне використання печерної церкви.

Таким чином, досліджуючи штучні печерні комплекси регіону необхідно звертати увагу на цілий ряд ознак (в тому числі і не згаданих нами тут через брак місця, як то траси від знярядь на стінах, пази для дерев'яних конструкцій і т. ін.) та застосовувати різнобічні методи дослідження. Це дасть змогу реально визначити час утворення та функціонування згаданих пам'яток (можливо, знайти нові) та отримати нову інформацію щодо особливостей поширення та розвитку християнства на наших теренах.

Примітки

¹ Слід зауважити, що печерні язичеські святилища з часу, що передував християнізації, у Подністров'ї майже не відомі. За виключенням поки що спірної пам'ятки у Буші (дослідження І. Винокура) та жертвового місця у Мартинівці (дослідження автора).

Джерела та література: 1. Артюх В. Нові печерні пам'ятки Середнього Подністров'я // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України / Збірник тез повідомлень та доповідей наук. конф., Львів, 2-3 лютого 1995 р. - Львів, 1995. - С. 3-7; 2. Артюх В. Археологические памятники в гротах и пещерах долины Днестра // Свет / Міжнар. спелеологічний журнал СНД. - 1998. - №

1 (18). - С. 33-36; 3. Артюх В. Пам'ятки археології на Дністрі // Дослідження Дністра. 10 років громадської екологічної експедиції "Дністер". - Львів-Київ: Політична думка, 1998. - С. 78-101; 4. Бандрівський М. Сварожі лики: (нариси). - Львів: Логос, 1992; 5. Березяк В.В. Бушанський скельний рельєф // Археологія. - 1994. - № 3. - С. 113-121; 6. Бобровский Т. А. К вопросу о типологии и датировке древнерусских пещерных монастырей // Тезисы историко-археологического семинара "Чернигов и его округа в IX-XIII вв." (15-18 мая 1990 г.). - Чернигов, 1990. - С. 70-73; 7. Бобровский Т.А. К вопросу о типологии и датировке древнерусских пещерных монастырей // Российская археология. - 1993. - №4. - С. 122-130; 8. Вердум Ульріх фон. Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672 через Королівство Польське (пер. з нім.) // Жовтень. - 1983. - № 10. - С. 89-105; 9. Винокур І. С. Результати досліджень скельного храму в Буші // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР: Тези доп. XX Респ. конф., Одеса, жовт. 1989 р. - К., 1989. - С. 41-42; 10. Винокур І. С. Дослідження Бушанського скельного комплексу // Археологія. - 1994. - № 3. - С. 123-135; 11. Винокур І. С., Горішній П. А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. - Кам'янець-Подільський, 1994; 12. Добрев П. Каменната книга на прабалгарите. - София, 1992; 13. Карпович В. Скальний монастир у Розгірчі // Записки чина св. Василя Великого. - Т. 3. - Львів, 1930. - С. 562-573; 14. Пенник Н. Магические алфавиты. - К., 1996. - С. 94; 15. Пломеницька О., Пломеницька Є. Скельні монастирі Середнього Подністров'я: вивчення на основі Михайлівського монастиря в с. Бакота (кінець XI ст. - поч. XV ст.) [Матеріали Міжнародного семінару "Культова наскельна архітектура у цивілізації південно-східної Європи"] // Sud-Est (Кишинів), 1997. - N 4 (30). - С. 36-41 (рум. мовою); 16. Рідуш Б. Печери в урочищі Монастир біля Василева // Буковина - мій рідний край / Матеріали істор.-краєзнавч. конф. молодих дослідників, студентів та науковців. - Чернівці, 1997. - С. 29-31; 17. Рідуш Б. Печерний храм у с.Кормань // Буковина - мій рідний край: Третя історико-краєзнавча конференція молодих дослідників, студентів та науковців. Чернівці, 17 травня 1998 р. Матеріали. - Чернівці, 2000. - С. 22-23; 18. Рідуш Б., Захар'єв В. Спелеоархеологічні та спелеістичні дослідження у Сокильському мікрорегіоні (Хмельницька область) // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнографії: Зб. наук. статей. - Чернівці, 1997. - Вип. 4. - С. 120-126; 19. Рідуш Б., Нечитайло П. Субоцький печерний монастир // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових статей. - Чернівці, 1999. - Том 2. - С. 188-193; 20. Сециньский Е. Материалы для истории православных монастырей Подольской епархии / Из V выпуска "Трудов Подольского Епархиального историко-статистического Комитета". Приложение к Подольским Епархиальным Ведомостям 1891 года. - Кам'янець-Подільський, 1891; 21. Сомов А.И. Монограмма Иисуса Христа // Энциклопедический словарь Ф.А.Брокгауза и И.А.Ефрона. - Т. XIXа. - СПб., 1896. - С. 779-780; 22. Степанов Ю.С., Проскурин С.Г. Константы мировой культуры. Алфавиты и алфавитные тексты в периоды двоеверия. - М., 1993; 23. Формозов А.А. Еще раз о наскальном барельефе у с. Буша в Поднестровье // Археологія. - 1994. - № 3. - С. 136-138.

Анатолій КРУГЛАШОВ

Чернівці

ЄВРОПЕЙСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ ТА УКРАЇНСЬКА ІСТОРІЯ (ДЕЯКІ АСПЕКТИ ДРАГОМАНІВСЬКОЇ ТЕОРЕТИЧНОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ)

Ідеям М. Драгоманова притаманне виразне наголошення на цивілізаційній єдності народів Європи. Цивілізаційно-системним підходом до вивчення історичних і політичних явищ минулого і сучасності позначені його наукові розвідки, публіцистичні праці, критичні статті. Можна вважати беззаперечним, що у своїх спробах надати нового імпульсу творенню модерної української нації, вчений і громадський діяч спирався на своєрідне тлумачення ним національної ідеї, на власний ідеал європейської цивілізаційної єдності. Вчений зізнавався в "Автобіографії": "Перебування у З. Європі остаточно переконало мене, що саме європеїзм, або космополітизм, який не відкидає окремих національних варіацій загальних ідей та форм - і являється найкращою підвалиною для українських автономних стрімлів, і що всяка наукова, як і політична, діяльність мусить бути заснована на інтернаціональному фундаменті" [4, с. 29-30]. Слушність своєї думки він доводив, використовую-